

АМИАН МАРЦЕЛИН И ЗАПАДНОАРМЕНСКИЯТ КОНСОНАНТИЗЪМ

Петър Голийски

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Ако не най-съществената, то поне най-набиващата се на очи разлика между двете форми на съвременния арменски език – източната и западната – е разликата в произношението на голяма част от съгласните звукове. В начална позиция и вътре в думата западноарменският език озвучава беззвучните съгласни и обеззвучава звучните съгласни в източноарменския, в частност избухливите. Обеззвучаването се наблюдава още в староарменски текстове от X – XI век, но подобен случай е открит много по-рано – през VII век, в текст на т.нар. Анонимен тълкувател (арм. Անանիոս տեղագիր), коментатор на преведеното на староарменски през V век „Граматическо изкуство“ на Дионисий Тракийски (170 – 90 г.пр.Хр.). У Анонимния тълкувател се среща редуваща се употреба на формите *bazuk* ~ *razuk* ~ *p'azuk* („десница, ръка“), което подсказва, че обеззвучаването на избухливите съгласни в арменския език е много старо явление.

Още по-ранен и останал без нужното внимание пример за обеззвучаване на избухливите съгласни в арменския език може да бъде открит в историята на Амиан Марцелин – римски автор, работил през втората половина на IV век. Във връзка със събития от 368 – 369 г. Амиан споменава някой си арменски евнух на име *Cylaces*, гръко-латинска форма на сирийско-арменското име *Глак*, но в неговото западноарменско произношение *Клак*. Този пример не само сваля с цели три столетия долната времева граница на това типично западноарменско фонетично явление, но подкрепя съществуващата хипотеза, че обеззвучаването на избухливите съгласни в арменския език е съществувало още в предписмения период, тоест преди 405 г.

Ключови думи: източноарменски език; западноарменски език; староарменски език (грабар); звучни и беззвучни съгласни; обеззвучаване на избухливи съгласни; Амиан Марцелин; *Cylaces*; *Клак*; *Глак*

Развитието на арменския език в значителна степен наподобява и следва историческата съдба на арменския народ. През 387 г. Армения е разделена между Римската империя и Сасанидска Персия. В западната, по-малката част на Армения, почти веднага е въведена римска провинциална администрация, докато

в източната част арменската монархия начело с династията на Аршакидите е оставена от персите да царува до 428 г. Източните римляни (византийците) и персите си оспорват върховенството над арменските земи до 30-те години на VII век, когато политическата архитектура на Предна Азия е разрушена от арабите и изпълнения с агресивна енергия ислям. Сред жертвите на ислямската експанзия е и Армения, която от началото на VIII до края на IX век е арабска провинция. Възстановената през 885 г. арменска държава начело с династията на Багратидите просъществува до 1045 г., след което в арменските земи (Велика Армения) един след друг господстват селджукските турци, монголите, огузският клан Кара-Коюнлу (1375 – 1468 г.) и тюркменският клан Ак-Коюнлу (1467 – 1501 г.). После идват османците и те, след поредица от войни срещу Сефевидска Персия, през 1639 г. окончателно слагат ръка на 80% от арменските земи. През тези бурни столетия като единствен арменски остров сред ислямското море и като единствена зона на контакт със Западна Европа и Византия остава Арменското киликийско царство (1080 – 1375 г.).

Гибелта на Киликийска Армения и попадането на почти всички арменски земи под османска власт не само затормозяват развитието на арменската книжовност и изобщо култура, но и ги откъсват от християнския свят и ги пращат дълбоко в Азия. В резултат на този процес главните средища на арменския културен и книжовен живот постепенно се изтеглят към крайбрежията на Европа, в Константинопол, Венеция и Холандия, в съществуващите там арменски колонии. Друга последица от разделянето на арменските земи между Турция и Персия и липсата на арменска държавност и аристокрация, които да насърчават и финансират арменската култура, е невъзможността за формиране на общоарменски национален език, какъвто процес по същото време върви в големите централизирани европейски монархии Англия, Франция и Испания. Вместо това разделянето на Армения и емиграцията на арменци към Европа ускоряват започналото през XVII век обособяване на двете разновидности на възникващия новоарменски език – източна и западна.

През същото столетие мнозина арменски автори, живеещи в Източна и Западна Армения, в азиатските и европейските владения на Османската империя и в Европа, започват да пишат на опростен език, базиран на живите арменски диалекти и изпъстрен с арабски, турски и новоперсийски думи. Те правят това в стремежа си текстовете им да бъдат достъпни до повече читатели. С течение на времето водещи стават авторите, работещи в Константинопол и говорещи и пишещи на константинополски арменски диалект (западен), и книжовниците в Ереван, говорещи и пишещи на араратски диалект (източен). Този продължителен процес обхваща периода от XVII до началото на XIX век и се определя като първия етап в обособяването и развитието на ранния новоарменски език в двата му варианта – западен и източен.

Решаваща роля за формирането на новоарменския език (арм. „ашхарабар“, букв. „светски език“) и обособяването на неговата западноарменска разновидност играе арменското книгопечатане. Първата арменска печатна книга вижда бял свят във Венеция през 1512 г. Арменското книгопечатане преживява бурен подем през следващите две столетия, като освен Венеция и Амстердам с тамошните големи и богати арменски колонии като трети важен център на арменско книгопечатане и книжовност се издига Константинопол (Иstanbul). Само в него през XVIII век са отпечатани близо 90 арменски книги. Тук е мястото да се спомене и приносът на основания през 1712 г. от Мъхитар Себастиаци арменски католически орден на братята мъхитаристи, който през 1717 г. получава за вечно ползване от венецианското правителство остров Свети Лазар във Венеция. Мъхитаристите имат три главни задачи: да разпространяват католицизма сред арменците, образователна мисия и научна мисия. В рамките на третата задача мъхитаристите съставят и издават първата граматика на староарменския език (1730 г.), а през 1749 г. – и първия том на армено-латински речник, съдържащ 37 000 думи. Вторият том, излязъл през 1769 г., след смъртта на Мъхитар Себастиаци, съдържа 85 000 думи. Същевременно през 1727 г. Мъхитар Себастиаци публикува труда си „Двери към граматиката“, който е първата граматика на западния вариант на ранния новоарменски език.

В резултат на този своеобразен пробив на Мъхитар Себастиаци и монасите мъхитаристи в арменската диаспора излизат и други книги на новоарменски език. Такива са например отпечатаните през 1752 г. и 1760 г. в Константинопол „Приветствена книга“ («Բարեկամություն») и „Книга по граматика“ («Գիրք բերականութեան») с автор Багдасар Тбир (Багдасар Дпир), „Кратка аритметика на новоарменския“ («Համառոտ թվաբանութիւն աշխարհաբան») на Хачадур Сюрмелян (Венеция, 1788 г.), „Кратък преглед на старата и новата география“ («Տեւութիւն համառոտ հիւն եւ նոր աշխարհագրութեան») на Гхукас Инчиджан (Венеция, 1791 г.).

Утвърждаването на новоарменския език в западния и източния му вариант обаче не се осъществява бързо и лесно. Староарменският, или класическият арменски, известен още като „грабар“ (букв. „писано слово“), продължавал да държи здраво позиции и в един момент разминаването във възгледите на представителите на арменската интелигенция какво трябва да е бъдещето на арменския език, довежда до конфликт, известен като „Борба за писмеността“ (арм. «Գրիշիւթիւթ»). Този сблъсък, продължил от 40-те до 70-те години на XIX век, съвпада с втория, завършващ етап във оформянето на новоарменския език в неговия западен и източен вариант.

Консерваторите, тоест привържениците на запазването на староарменския като общоарменски книжовен език, изтъквали, че вече четиринадесет столетия той бил свещеният език на арменската църква и на богатата средновековна литература, а същевременно бил и мост към средновековната арменска държавна

и културна традиция. Освен това новоарменският бил недоразвит, недообработен и лишен от изяществото на староарменския, езика на образованите кръгове. На свой ред, прогресивните интелектуалци, или „ашхарабаристите“, отстоявали тезата, че староарменският вече бил трудно разбираем за обикновените хора и представлявал изкуствена преграда не само пред общуването, но още повече пред образованието. За сметка на това новоарменският, въпреки недоразвитостта си, бил живият народен език и в това му качество бил подходящ за разпространението на грамотността чрез училищната мрежа и книгопечатането.

„Ашхарабаристите“ обаче не се ограничавали само в теоретизиране, а и действали. Използвайки като модел френската образователна система, през 40-те години на XIX век те основават в Константинопол модерно за времето си училище, в което занятията били водени на новоарменски. Скоро след това такива училища са отворени във Венеция, Падуга и в Скутари (в Турция).

Основаването на новите училища не само че извежда арменското образование от „килийното“ му ниво, но и нанася тежък удар на консервативните кръгове („грабаристите“), поставяйки ги пред свършен факт. Тук е мястото да се спомене и ролята на арменските самодейни театрални трупи, които през XIX век поставят своите пиеси на разбираемия за народа новоарменски език и по този начин също съдействат за разпространението и официализирането му.

Вторият етап от развитието на двете форми на новоарменския е свързан и с друго интересно явление – стремежа към изчистване на езика от отдавна навлезли в него думи от турски, арабски и новоперсийски произход. За да решат този проблем, арменските книжовници решават да се обърнат към наследството на староарменския, като извикват към нов живот отдавна отпаднали и забравени думи, с които заменят голям брой турцизми, арабизми и иранизми. Така, по ирония на съдбата, облагородяването на новоарменския език, оформил се в хода на противопоставянето на староарменския, се осъществява с помощта именно на него. Едновременно с това обаче новоарменският, повече западният му вариант, не само реанимира редица думи от староарменския, но и запазва отделни изрази и падежни конструкции от него.

Ако източният вариант на новоарменския възниква на основата на източните арменски диалекти, основно араратския, то западният възниква на основата на западните диалекти, основно константинополския. Разбира се, така както между двата варианта не съществуват толкова големи различия, че да възпрепятстват общуването, така и между източните и западните арменски диалекти е трудно да се постави ясна граница, тъй като черти, характерни за западните, се срещат и в източните диалекти, и обратното. Условно границата между тях може да се прокара по линията Трапезунд – Ван. Разликите между източноарменския, който е официалният език на Република Армения, и западноарменския, който се говори (все още) от арменските общности в Европа и Северна Америка, могат да бъдат сведени

до 4 показателя: лексикални различия, граматически различия, правописни различия, фонетични различия.

Лексикални различия. Те се дължат до голяма степен на вековното съседство и контакти с тюрки, араби, иранци, грузинци, а впоследствие и на навлизането на западноевропейски и руски заемки в западноарменския и източноарменския. Най-знаковата разлика са инфинитивът и спрежението на глагола „съм“, ըլլալ (*ъллал, əllal*) в западноарменския, լինել (*линел, lineł*) в източноарменския. Други разлики са в личните местоимения и съответно в склоненията им: например на западноарменското տի (*ан, an* – „той, тя, то“) съответства източноарменското նա (*на, na*), а оттам вече склонението му в западноарменския дава տիր (*анор, anor* – „негов, негова, негово“) в родителен падеж и նրան (*нран, nran*) в същия падеж в източноарменския.

Грамматически различия. Те са по-съществени. Първата разлика е, че в западноарменския сегашно и минало несвършено време се образуват с помощта на частицата կը (*зъ, gə*) или կ' (*з', g*), ако основата на глагола започва с гласна. След нея се добавя съответният суфикс за лице, число и за сегашно или минало несвършено време. В източноарменския сегашно и минало несвършено време се образуват, като към основата на глагола се добавя суфиксът -ում (*-ум, -um*), последван от спомагателния глагол „съм“ (լինել, *линел, lineł*), който вече е спрегнат в съответното лице, число и време (сегашно и минало несвършено). Така например на западноарменското ես կ' ըլլամ (*„ѝес з'ъллам“, yes g'əllam*), „аз съм“, съответства източноарменското ես լինում եմ (*„ѝес линум ем“, yes linum em*); на западноарменското ես կ' ըլլայի (*„ѝес з'ъллайи“, yes g'əllayi*), „аз бях“, съответства източноарменското ես լինում էի (*„ѝес линум еи“, yes linum ei*).

Втората съществена разлика е моделът на образуване на просто бъдеще време. В западноарменския то се образува с помощта на частицата за бъдеще време պիտի (*биди, bidi*), последвана от основата на глагола, към която е добавен съответният суфикс за лице и число. В източноарменския простото бъдеще се образува, като към инфинитива на глагола се прибавя суфиксът -ու (*-у, -u*), последван от спрегнатия в съответното лице и число спомагателен глагол „съм“. Така например на западноарменското ես պիտի նեմեմ (*„ѝес биди недем“, yes bidi nedem*), „аз ще хвърля[м]“, съответства източноарменското ես նետելու եմ (*„ѝес нетелу ем“, yes netelu em*).

Третата съществена разлика е падежната система. В западноарменския съществуват шест падежа (именителен, винителен, родителен, дателен, отделителен, творителен), а в източноарменския – седем (именителен, винителен, родителен, дателен, отделителен, творителен, местен). В западноарменския местният падеж се изразява чрез дателен падеж и следлога „във“. Например: տենալիս տէջ (*„сеняги меч“, senyagi meč*), „в стаята“, спрямо източноарменското տենալում (*„сенякум“, senyakum*). Наред с това стандартното окончание в западноарменския отделителен падеж е -ի/-իս (*-е/-ен, -e/-en*) спрямо стандартното -ից (*-иц, -its*) в източноарменския. И накрая – в западноарменския вини-

телният падеж, който изразява прякото допълнение, съвпада с именителния и е без окончание. В източноарменския това правило важи единствено за неодушевените предмети, докато одушевените се скланят в дателен падеж, който в този случай съвпада с винителния.

Правописни различия. В западно- и източноарменския те са обусловени не от отделен историческия развой на двата езика, а от осъществяването през 1922 и 1940 г. в Съветска Армения правописни реформи. Западноарменският е съхранил класическия староарменски правопис от V век заедно с добавените през средноарменския период букви „О“ и „Фе“ (Փ), докато източноарменският правопис, в резултат от правописните реформи, е опростен. Ето най-важните разлики между двата правописа.

Буква О, о („О“). За първи път е засвидетелствана в арменски ръкопис от византийската провинция Македония (днешна турска Тракия) през 1007 г. Заета е от латиницата и отразява осъществилия се в предходното столетие преход на староарменския дифтонг шл („au“, *ai*) към о („o“). В източноарменския правопис в края и вътре в думата буквата „О“ е заменена с буквата „Во“ (Ո), която в тази позиция се чете като „о“. В начална позиция, където има фонетична стойност „o“, буквата „О“ е запазена, също както и в западноарменския правопис.

Буква Է, է („Е“). Вътре в думата и в крайна позиция в източноарменския правопис е заменена с буквата „йеч“ (Ե). В начална позиция буквата е съхранена, също както и в западноарменския правопис.

Буква Յ, յ („Хи“). Западноарменският е запазил средновековния правопис на „Хи“ в началото на думата, докато в източноарменския тя е заменена с буквата „Хо“ (Հ), тоест аспирално „х“. Тази реформа е извършена с оглед на факта, че в средноарменския период в начална позиция в думата буквата „Хи“ губи първоначалната си фонетична стойност „й“ (y) и започва да звучи като аспирално „х“. В западноарменския правопис обаче съхранената буква „Хи“ в начална позиция на думата се чете не като „й“, а като аспирално „х“ (h). Вътре в думата и в двата правописа „Хи“ има фонетична стойност „й“ (y). В крайна позиция в думата след „а“ и „о“ в източноарменския правопис „Хи“ е премахната, а в западния е запазена, въпреки че не се чете.

Буква Դ, զ („Хюн“). В староарменския, средноарменския и западния новоарменски в крайна позиция след гласните „а“, „е“, „и“, както и вътре в думата между „а“ и „е“ буквата „Хюн“ има фонетична стойност „в“ (v), макар че строго лингвистично би трябвало да се транслитерира на латиница с w заради четенето ѝ като „у“ в староарменски в позиция след „а“ и преди съгласна, както и заради участието ѝ в дифтонга „иу/ю“. В източния новоарменски обаче „Хюн“ е премахната и е заменена с буквата „Вев“ (Վ), която и в староарменски, и в новоарменски винаги е имала фонетична стойност v.

Буква Ու, ու („У“). В късния средноарменски вътре в думата, в позиция след съгласна и преди гласните „а“ и „е“ буквата „У“ вече се е четяла не като

„у“ (u), а като „в“ (v). По тази причина в реформирания източноарменски правопис след съгласна и преди гласните „а“ и „е“ буквата „У“ е заменена с буквата „Вев“. В западноарменския е съхранен класическият средновековен правопис.

Дифтонгът „иу/ю“ (iu/yu). В западноарменския в началото и вътре в думата е съхранено класическото средновековно предаване на дифтонга чрез съчетанието на буквите „Ини“ (i) и „Хюн“ (v/w) – „hı“ (iw). В реформирания източноарменски правопис дифтонгът се предава чрез буквите „Хи“ (ı/y) и „У“ (u) – „jı“ (ıu/ıo, yu).

Дифтонгът „иа/я“ (ya). В западноарменския в началото и вътре в думата е запазено класическото средновековно предаване на дифтонга чрез съчетанието на буквите „Йеч“ (e) и „Айб“ (a) – „hı“ (ea). В реформирания източноарменски правопис дифтонгът се предава чрез буквите „Хи“ (ı/y) и „Айб“ (u) – „jı“ (ıa/ya).

Дифтонгът „ио/йо“ (io/yo). В западноарменския в началото и вътре в думата е съхранено класическото средновековно предаване на дифтонга чрез съчетанието на буквите „Йеч“ (e) и „О“ (o) – „hı“ (eo). В реформирания източноарменски правопис дифтонгът се предава чрез буквите „Хи“ (ı/y) и „Во“ (o) – „jı“ (ıo/yo).

Фонетични различия. За разлика от повечето индоевропейски езици, в които съгласните се делят на звучни и беззвучни, в арменския, който също е индоевропейски език, съгласните се делят на 3 главни групи: звучни, беззвучни и беззвучни-придихателни. Звучните съгласни в арменския са: p (b), q (g), ɲ (d), ʈ (dz), ʒ (дж/ʃ), беззвучните са: tʰ (p), kʰ (k), tʰ (t), sʰ (ts), tʰ (tʃ/ç), а беззвучните-придихателни: pʰ (pʰ/ph), kʰ (kʰ/kh), tʰ (tʰ/th), ʒ (çʰ/tsʰ), ʒ (çʰ/çʰ). Произношението на първите две групи обаче се различава в западния и в източния арменски език.

Източноарменският е наследил почти изцяло консонантната система на староарменския (грабар). Новото и различното в него са: 1) появата на липсващия в староарменски звук „ф“, за който през средноарменския период е въведена буквата ֆ („Фе“), адаптация на гръцката буква φ; 2) преходът au > o и въвеждането с оглед на него на буквата „О“; 3) новата фонетична стойност на буквата լ (лад), която до X век отразява задноезично „л“ (l), а след това задноезичен звук, транслитериран на латиница с gh, на руски с „г“, а на български най-често и не дотам правилно с „х“. Например լազար (библейското име Лазар) в староарменски се чете като Łazar, в новоарменски като Ghazar и се транслитерира на латиница като Ghazar, като Газар на руски и най-често като Хазар на български.

В западноарменския език нещата обаче стоят по-различно, защото в него в начална позиция и вътре в думата наследените от грабар звучни съгласни претърпяват обеззвучаване, а беззвучните се озвучават. Във вид на таблица различията в консонантизма на двата варианта на новоарменския език изглеждат по следния начин (табл. 1).

Таблица 1. Разлики в консонантизма на двата варианта на новоарменския език

Буква	Източноарменско произношение	Западноарменско произношение
Բ, բ	б (b)	п (p)
Գ, գ	г (g)	к (k)
Դ, դ	д (d)	т (t)
Ծ, ծ	ц (ts)	дз (dz)
Կ, կ	к (k)	г (g)
Ձ, ձ	дз (dz)	ц (ts)
Ճ, ճ	тш (č)	дж (j)
Պ, պ	п (p)	б (b)
Ջ, ջ	дж (j)	чж (č)
Տ, տ	т (t)	д (d)

Колеканието в четенето на буквите и смесването на класическия правопис с произношението от разговорната за автора/преписвача реч се наблюдава още през Средновековието. Добра илюстрация за това е една арменска паметна бележка от България от 1258 г. Тя е публикувана през 1925 г. в брой XXXIX на списание „Хандес амсоря“ от архиепископ Торгом Кушагян, а в България е вкарана в научно обращение от българския археолог от арменски произход Ара Маргос. Ето и текста на приписката в мой превод:

„В името на Господа аз, Аракел, дойдох в Трнов, където бях започен в 707 година от арменското летоброене, през месец май и бях ръкоположен на 26 юли, което е 60 дни от посвещението до ръкополагането [ми]. [Това стана] в дните на царуването над пулхарите на Катънд¹, който наследи кер Михаил, сина на Хаван,² когото уби Калайман, сина на брата на баща му.³ И за да стана свещеник ми оказаха помощ Кали и неговият брат Ханнес, [които дадоха] два дахекана, за да споменавам [в молитвите си] тях и техните родители Горги и Храпеа“ (Margos 1965, p. 295).

Текстът на паметната бележка е изпъстрен от правописни грешки, дължащи се както на недостатъчната грамотност на автора, така и на влиянието на разговорното произношение на думи и букви. Например поп Аракел, тоест авторът, вероятно в стремеж да имитира правописа на старите арменски книжовници, системно записва думата „ден“ не като օր (ōr), а като օր (aur). Същото правописно маниерничество се наблюдава и в думи и имена като „родители“ – ցնաւորք (ts’naurk’/c’naurk’), вместо ծնորք (tsnork’); „помощник“ – օրնաւորք (aur’naurk’), вместо օգնաւորք (ōgnaurk’); Դոնաւորք (D’r’naurk’) вместо Դոնաւորք (D’r’nov), Հաւան (Havan/Hawan) вместо Կոնաւորք (Yovan) или съвсем правилното с оглед традициите на арменския правопис Կոնաւորք (Yovan). Дори етнонимът

„българи“ е записан погрешно, и то съобразно четенето на арменската буква „Пе“ като „б“ (b) в западноарменските диалекти – Պուլխարք (Pulkhark') вместо Բուլխարք (Bulghark'). Откога обаче датират най-ранните примери на подобно характерно за западните арменски говори обеззвучаване/озвучаване на звучните/беззвучните съгласни?

Подобни примери, демонстриращи вариации в произношението на арменските (най-вече избухливи) съгласни, се наблюдават и в текстове от X – XI век, където се откриват успоредни записи Սմբատ ~ Սմպատ (Smbat ~ Smpat, л.и. Смбат), Աբղարիբ ~ Ապղարիպ (Ablgharib ~ Aplgharip, араб. л.и. Абул-Гхариб), ցանկացող ~ ցանպացող (c'ankac'ogh ~ c'angac'ogh, „желаещ“), ընտանի ~ ընդանի (əntani ~ əndani, „домашен, „член на семейството“), գանձ ~ գանծ (gandz ~ gants, „хазна, съкровищница“) (Մուրադյան 1982, pp. 303 – 304).

Много по-ранен такъв пример се наблюдава у т.нар. Анонимен тълкувател (арм. Անանուն մեկնիչ) – арменски граматик от VII век, чието истинско име не е достигнало до нас. Той е от първите коментатори на преведеното на староарменски през V век „Грамматическо изкуство“ на Дионисий Тракийски (170 – 90 г. пр. Хр.). У Анонимния тълкувател например се среща редуваща се употреба на формите բազուկ ~ փազուկ ~ փազուկ – bazuk ~ pazuk ~ p'azuk („ръка, десница“). От тези форми първата е правописно правилна, а останалите две са варианти, възникнали под влиянието на обеззвучаването на звучната избухлива съгласна b в западноарменските диалекти, което очевидно е съществувало още през VII век. (Մուրադյան 1982, p. 297).

Обеззвучаване, само че още по-ранно, се наблюдава и при староарменската звучна съгласна ջ (дж/џ). Например в споменатия по-горе староарменски превод на „Грамматическо изкуство“ на Дионисий Тракийски на едно място е забелязана размяна на местата на ջ (дж/џ) и ճ (тш/џ), като ջ е поставено в групата на беззвучните, а ճ – в тази на звучните съгласни. Наличието на подобно отклонение още през V век дава основание на учените да заключат, че обеззвучаването на звучните съгласни е много старо явление и следва да се отнесе към предписмения период, тоест отпреди 405 г., когато е създадена арменската азбука (Մուրադյան 1982, p. 297).

Потвърждение на горните заключения може да се открие в един пасаж от „Римска история“ на Амиан Марцелин, романизиран грък от Сирия. В периода 380 – 390 г. Амиан съставя една история на Рим на латински език. Тъй като е съвременник на голяма част от събитията от IV век, той заслужено се ползва с престижа на достоверен и обективен автор. Разказвайки за събитията след смъртта на император Юлиан през 363 г., Амиан съобщава, че след като по силата на подписания с персите „срамен мир“ римляните изоставили на произвола на съдбата своя протекторат и съюзник Армения, персийският цар Шапур II („Сапор“ у Амиан) скоро се възползвал от дадената му свобода и атакувал арменците, пленявайки с измама техния цар Аршак II (345 – 368 г.).

„И тъй, царят на персите, прочутият Сапор, който от самото начало на царуването си бил отдаден на насладата от грабежите, след смъртта на император Юлиан и след подписването на срамния мирен договор за някое време той и поданиците му изглеждаха добронамерени спрямо нас. Но след това, като стъпка с нозе договора, който бе сключил с Йовиан, сложи ръка на Армения с намерението да я постави под своята власт, като че всички сключени споразумения да бяха обезсилени. В началото той пробва да постигне целите си чрез различни опити за измама и нанесе неголеми загуби на този многоброен и мощен народ, като привлече някои от велможите и сатрапите или изненада други с неочаквани набези. После с внимателно пресметнато ласкателство примесено с вероломство самият цар Арсакес бил подлъган и след като бил поканен на пиршество, съгласно заповедите бил натикан в тайно задно помещение и след като очите му били избодени, бил окован в сребърни вериги, което при този народ се смята от мъжете с висок сан за един вид утеха, макар и празна. След това бил изпратен на заточение в една крепост на име Агабана, където след като бил измъчван, бил убит от меч на палача.

После, сякаш за да не остави нищо неопетнено от измяната, Сапор прогонил Сауромакес, на когото, съгласно своето право, Рим бил дал властта над Иберия, и назначил някой си Аспакурес да управлява същия този народ, като покрай това го удостоил с [царска] корона, за да покаже презрението си към нашата власт.

След като осъществил тези отвратителен замисъл, [Сапор] поверил Армения на евнуха **Килакес** и на **Арабанес**, които много преди това той бил приел като бегълци. За първия от двамата разправяли, че бил управител на този народ, а вторият – върховен военачалник. И им наредил да употребят всички средства, за да разрушат Артогераса, мощно селище със здрави стени, което пазело съкровищата на Арсакес, както и сина и жена му. Съгласно заповедите, двамата предводители започнали обсада. И тъй като не могли да превземат намиращата се на една стръмна планина крепост поради жестокия студ, снега и леда, Килакес, който бидейки евнух, бил изкусен като жена в придумването с ласкателства, след като преди това били получили уверение, че животът им ще бъде пощаден, заедно с Арабанес побързал да дойде досами стените и когато по негова молба бил допуснат да влезе със своя другар, убедил защитниците, както и царицата, използвайки и заплахи, че ако се предадат веднага, те ще опитат да омилостивят свирепия нрав на Сапор, който бил неописуемо жесток мъж“ (Ammianus Marcellinus 1939 – 1950. Book XXVII, p. 12).

От езиковедска и филологическа гледна точка тези сведения представляват интерес заради споменаването на двамата арменски аристократи Килакес и Арабанес. Името *Арабанес*,⁴ или по-точно *Араван*, е засвидетелствано сред арменската аристокрация през V век. Така например историкът Йелише спо-

менава за някой си *Араван* от рода Андзеваци в списъка с аристократи, взети като заложници от персите след неуспеха на арменското въстание от 450 – 451 г. (Եղիշէ. Եւթնէրորդ յեղանակ). Лазар Парпеци – друг арменски историк от V век, съобщава за аристократ на име *Араван*, който към 450 г. бил господар на областта Вананд (Փարսէցի. Դրուակ Բ. Ա.).

Записаната на латински форма *Arrabannes* с окончание *-es* указва, че Амиан е ползвал някакъв говорещ гръцки информатор. Това се потвърждава и от замяната на „в“ в оригиналното *Араван* с „б“ у Амиан, доколкото през IV век гръцката буква β все още се е четяла като „б“, а не като „в“, и така е транслитерирана в латинския запис *Arrabannes*. Формата *Cylaces* (Килакес) също издава гръцко посредничество. Тя отразява оригиналната форма *Glak*, сирийско име, носено например от Зеноб Глак (Зенобий Глак) – епископ на арменската област Тарон, живял през IV век. Зеноб Глак (или Зеноб Сириецът) е известен с авторството на една история на Тарон, достигнала до нас в нейния староарменски превод от VII век.

Появата на у (ипсилон) в *Cylaces* е лесно обяснима. В арменския език при струпване на две или три съгласни често се появява едно скрито интерконсонантно „ъ“ за облекчаване на изговора. Така например името *Трдат*, арменска форма на партското Тиридат, се изговаря като *Търдат*, името *Атрнерсех* се изговаря като *Атърнерсех*, името *Михр* (= Митра) се изговаря като *Михър*, думата *нвер* (նվեր), „подарък“, се изговаря като *нъвер* и т.н. Тоест буквата у (ипсилон) в *Cylaces* отразява не друго, а арменско скрито интерконсонантно „ъ“ в Глак – *Гълак*. Защо обаче у Амиан Марцелин *Глак* е записано с К, а не с Г, тоест като *Клак*?

За да произнесе името Глак като *Клак*, информаторът на Амиан следва да е бил арменец от онези райони на арменското землище, където са се говорили западноарменски диалекти, в които в начална позиция и вътре в думата звучните съгласни от източните диалекти и от класическия арменски език се обеззвучават.

Заклучение

Документираната у Амиан Марцелин форма *Клак* подкрепя съществуващото становище, че в коментарите на арменския Анонимен тълкувател от VII век на „Граматическо изкуство“ на Дионисий Тракийски се наблюдава обеззвучаване на звучните избухливи съгласни. Това, от една страна, потвърждава заключението на арменистите, че обеззвучаването на избухливите съгласни е наистина стар факт в арменския език, а от друга – смъква с цели три столетия долната времева граница на това типично западноарменско фонетично явление. По този начин хипотезата, че обеззвучаването на избухливите съгласни в арменския език е съществувало още в предписмения период, тоест преди 405 г., вече добива плът и кръв.

БЕЛЕЖКИ

1. Българският цар Константин Асен (1257 – 1277 г.).
2. Българският цар Михаил Асен (1246 – 1256 г.), син на Йоан Асен II.
3. Калайман е българският цар Коломан или Калиман II Асен (1256 г.).
4. Влатинският текст на Амиан Марцелин (Ammianvs Marcellinvs. Liber XXVII, 12) имената фигурират като Килакес и Артабанес (Cylaces и Artabannes), но това по никакъв начин не променя направените в статията изводи.

REFERENCES:

- AMMIANUS MARCELLINUS, 1939 – 1950. *The History*. Translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library edition. Available online on: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Ammian/home.html> [Retrieved on 16 March 2023].
- AMMIANVS MARCELLINVS. *Res Gestae a fine Corneli Taciti*. Latin text. Available online on: <http://www.thelatinlibrary.com/ammianus.html> [Retrieved on 16 March 2023].
- MARGOS, ARA 1965. Deux sources arméniennes du XIII-e siècle concernant certains événements historiques du Second Empire Bulgare. In: *Études Balkaniques*. [Sofia, 2 – 3, 1965].
- ԱՃԱՌՅԱՆ Հ. 1951. Հայոց լեզվի պատմություն. Մաս 2. Երևան [Ačaryan, H., 1951. Hayots' lezvi patmut'iun. Vol 2. Yerevan].
- ԱՃԵՄՅԱՆ Վ.Լ. 1971. Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը. Երևան [Ačemyan V.L. 1971. Grakan arevmtahayereni dzevavorumə. Yerevan].
- ԵՂԻՇԷ. Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին Դավթի երիցու Մամիկոնի հայցեալ. [Yelishê. Vasn Vardanay yev Hayots' paterazmin Davt'i yerits'u Mamikoni haytsyal]. Available online on: https://www.digilib.am/texts/eghishe/vasn_vardanaj/index.html. [Retrieved on 5 October 2011].
- ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Հ.Դ. 1982. Հայոց լեզվի պատմական քերականություն. Հատոր 1. Երևան [Muradyan, H. D. 1982. Hayots' lezvi patmakan k'erakanut'iun. Vol. 1. Yerevan].
- ՇԱՀԲԱԶՅԱՆ Տ.Ս. 1963. Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը. Երևան [Šahbazyan T.S. 1963. Arevmtahay aškarhapari ar'adzhas'umə. Yerevan].
- ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ Գ. 1969. Հայոց լեզվի զարգացումն և կառուցվածքը. Երևան. [Dzhahukyan G. 1969. Hayots' lezvi zargats'umn yev kar'uts'vatskə. Yerevan].
- ՓԱՐՊԵՏԻ. Ղազարայ Փարպեցույ պատմութիւն Հայոց. [P'arpetsi. Łazaray P'arpets'voy patmut'iun Hayots']. Available online on: <https://>

www.digilib.am/texts/ghazar_parpetsi/patmutiun_hayots/index.html.
[Retrieved on 20 August 2011].

AMMIANUS MARCELLINUS AND THE WESTERN ARMENIAN CONSONANTISM

Abstract. If not the most essential, but at least the most noticeable difference between the two forms of the modern Armenian language – the Eastern and the Western – is the difference in the pronunciation of a large part of the consonants. In initial position and within the word, the voiceless consonants of Eastern Armenian language have voiced pronunciation in Western Armenian and the voiced consonants of the Eastern Armenian, especially the explosive ones, have voiceless pronunciation in Western Armenian. The devoicing has been already found in Old Armenian texts from the 10th – 11th centuries, but a similar case has been discovered much earlier – in the 7th century, in a text of the so-called ‘Anonymous interpreter’ (Armenian: Անանուն մեկնիչ), a commentator of ‘The Art of Grammar’ of Dionysius Thrax (170 – 90 BC), whose work had been translated into Old Armenian in the 5th century AD. In the commentaries of the Anonymous Interpreter there is an alternating use of the forms *bazuk* ~ *pazuk* ~ *p'azuk* (‘hand, arm’), which suggests that the devoicing of the explosive consonants in the Armenian language was a very old phenomenon.

An even earlier and neglected example of devoicing of the explosive consonants in the Old Armenian language (Grabar) could be found in the *Roman History* of Ammianus Marcellinus, a Latin speaking author who worked in the second half of the 4th century. Writing about the events of 368 – 369 AD, Ammianus mentions an Armenian eunuch named *Cylaces*, which name was a Greco-Latin form of the Syriac-Armenian personal name *Glak*, but in its Western Armenian pronunciation, *Klak*.

This example not only lowers the timeline of this typical Western Armenian phonetic phenomenon by as much as three centuries, but also supports the existing hypothesis that the devoicing of the explosive consonants in the Armenian language already existed in the preliterate period, that is, before 405 AD.

Keywords: Eastern Armenian language; Western Armenian language; Old Armenian language (Grabar); voiced and voiceless consonants; devoicing of the explosive consonants; Ammianus Marcellinus; Cylaces; Glak; Klak

✉ **Dr. Petar Goliyski, Assoc. Prof.**

Armenian and Caucasus Studies
Center for Eastern Languages and Culture
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Sofia, Bulgaria
E-mail: golijski@uni-sofia.bg